

ERDÉLYI MUZEUM

XX. kötet.

1903.

7. füzet.

Az ember és világa.

(Első közlemény.)

„Az ember szabadnak születik és mégis mindenütt békóba verve találjuk“. Rousseau világhírű művének, a „Contrat social“-nak legelején olvassuk ezeket a forradalmi szavakat. A láng-lelkű természetimádó szavai a cultura és civilisatio ellen irányúlnak. Feljajdulásának oka a civilisatio s ennek lerombolását óhajtja. Térjünk vissza a természethez! Ez az óhaja Rousseau-nak; óhaja visszhangra talált kortársainál. Rousseau kísérletezett is önmagával s Eremitageában, az emberektől és a civilizatiótól visszavonulva, talán boldogan édegélt. Hasonló tendenciájú művek százával keletkeztek: valamennyien a civilisatio átkáról és a természeti állapot boldogságáról mesélvén. Napjainkban is érezhető ennek a felfogásnak hatása. Zola Emil megragadó regényében „Mouret abbé vétké“-ben még egyszer szemünk elé varázsolja a természeti, paradicsomi állapotot: Albine és Mouret abbé még egyszer végig élük az első emberi pár boldog éden-korát. Regényének hatása alig ismert határt: kiragad bennünket a modern világ átkot hozó berendezéséből, szemünk elé tárja az ártatlan természetet, látjuk az emberek életét a Paradouban, látjuk azt az életet, a mely nem ismeri a világot, a mely élet a természettel hármóniában oly edessé teszi a létet.

Ilyen élet után vágyodott a XVIII-ik század embere. Hármóniában akart élni a természettel. Érezte, hogy élete cél-tévesztett, érezte, hogy másképp kellene élnie. Elszomorodott. Jelene végtelen elégedetlenséggel töltötte el....

Mi lehet mindennek oka? Lehetetlen, hogy az ember szenvedésre és rabságra legyen teremtve! Pedig mindenütt csak emberi jajt hallani és emberi szenvedést látni. Az embert mindenütt békóba verve találjuk. Szabaddá kell őt tenni. — Olyan

szabaddá kell őt tenni, mint a milyennek született. Vissza kell varázsolni a természeti állapotot, az elvesztett paradicsomot. Csak természetes, ha azt gondolták az emberek: ez az élet nyomorúságos; nyomorúságos voltának oka abban van, hogy az ember békóba van verve: el kell távolítani a békókat, szabaddá kell őt tenni! De mik azok a békók? A kérdésre egyhangúlag felelnek: az emberi szabadságot a civilizáció verte békóba. Tegyük szabaddá az egyént! Tegyük boldoggá az embert! Romboljuk le a civilizációt! Térjünk vissza a természeti állapothoz! valamennyien egy és ugyanazon törekvés jelszavai.

És mi, a modern kor fiai, egy jöttányival sem gondolkozunk másképen, mint a felvilágosítás emberei és emberiségboldogítói. Érezzük, hogy életünk nem olyan, mint a milyennek lennie kellene. A hibát mi is magunkon kívül keressük. Úgy gondoljuk, hogy boldogságra vagyunk teremtve; hisszük, hogy csak emberi akadály hárul boldogságunk elé. s irigyeljük első elődeinket, a kik nem ismerték a civilizáció átkát, a kik életüket a természettel a legnagyobb, az elképzelhető legszebb hármóniában élték le.

Tévedünk. Képzőtehetségünk kápráztat el bennünket a boldogságnak csalóka képével. Jelenünk sívár s a mennyire visszapillantathatunk az emberiség múltjába, mindenütt csak azt látjuk, hogy az emberek nyomorúságosan, szenvedéssel telve töltik el, kinlódják át életüket; s a mennyire a jövőbe tekinthetünk, attól sem várhatunk semmi jót sem. A boldogság, úgy látszik, száműzve van az emberek világából. Látóhatárunk sötét és zordon, a boldogságnak távolról jövő fénysugara sem hatol be ide. De képzeletünk történeti tekintetünkön túlszárnnyal, megalkotja a kezdet kezdetét s megkönnyebbülten kiáltunk fel: itt a boldogság! itt lehetett igazán boldog az ember! A költőtől nem tagadhatjuk meg azt a jogot, hogy gyönyörködtetésünkre, hogy magunkat ideig-óráig feledjük, elkápráztasson bennünket rég sirba szállt idők, talán soha sem létezett csodavilágok, mesés álmvilágok rajzolásával. Mi vagyunk a hibásak, ha valónak vesszük a csábképeket.

Erős a meggyőződésünk, hogy szenvedésre születünk. Hisszük, hogy a mióta ember él ezen a világon, azóta állandó

a szenvedés. A történelem erről tanúskodik. S ha praehistoricus constructiókra merünk vállalkozni, sehol sem fogjuk megtalálni az édenkertet.

A civilizatiót tudjuk értékelni. Bizonyos: a civilizáció-nak vannak hátrányai, de az is bizonyos, hogy előnyei is vannak. Megkönnyítette az életet. S hogy mi még sem látjuk a haladást, annak igen mélyen fekvő oka van. A világ fundamentuma a szenvedés. A világ dolgai és lelkünk structurája olyanok, hogy lehetetlenné teszik a boldogságot, a megelégedést. A kőkorszaknak tehetetlen embere a maga nyomorúságos kőbaltájával ugyanaz az ember, mint napjainknak szomorú alakjai, a kiket semmi sem képes kielégíteni. Az ember vágyakkal születik. Vágyai kielégíthetlenné, mert minden kielégített váagnak nyomában újabb és újabb vágyak keletkeznek. Ez a mély értelme a sokfejű sárkány meséjének.

A tudomány mit sem tud a paradicsomról. A tudománynak, az emberi lélekkel és az emberiség öntudatával foglalkozó tudománynak, csak az a szomorú feladat jutott, hogy regisztrálja az emberi szenvedéseket, a mely szenvedések egyidejűek az emberi nemmel. A boldogság kérdése az emberi ismeretek és megismerés korlátain kívül esik. A kérdés csak az lehet: vajjon apadt-e az emberi szenvedés? Erre a kérdésre is nemmel kell felelnem. A civilizáció és industria áldásos hatását compensálják az embernek gomba mód eredő vágyódásai.

Kétségtelen, hogy a kezdet kezdetén, az első ember föllépésével szó sem lehet a boldogságról. Abban a pillanatban, a mint az ember embernek kezdte érezni magát, örökre elvesztette boldogságát. A differenciálódással, az individuálódással megszületett a szenvedés.¹

¹ Talán minden nyomorúságnak, minden egyes szívettépő jajveszékelésnek és elhaló sóhajnak végső oka az individuálódásban van. Gotama Buddha tanításának legmagasztosabb igazsága ez. Eredete abból az időből való, a mikor az emberek még látták az Istent. Azóta többször felmerült ez az igazság az emberiség gondolkozásában. A „sötét” Herakleitos is megsejtette ezt az igazságot, s legújabbban Schopenhauer teljes öntudatossággal tanította, hogy minden szenvedésnek legvégső oka az örök egységes valóságból történt individuális átalakulásban, kiválásban van; az individuáció egyjelentőségű az eredendő bűnnel.

A khaotikus tömegeből valami érthetetlen módon, mondjuk: isteni assistentiával esodásabbnál esodásabb lények fejlődnek; — legutoljára (a biblia szerint: a hatodik napon) az ember. És az ember természetének megfelelő módon akar élni. Vágyait, emberi lényéből folyó vágyait, ki akarja elégíteni. Törekvése beleütközik a természetbe. A természet mostohasága, örök vágyainak kielégítetlensége mély fájdalommal tölti el. Tudatára ébred tehetetlenségének. De az életösztön űzi, űzi arra a szakadatlan, észnélküli küzdelemre, a melynek az a czélja, hogy tehetetlenségével legyőzze a mindenható természetet. Életösztone kényszerítette, hogy megismerje s kihasználja a rajta kívül levő, vágyainak ellenszegülő mostoha természetet. De a természet elrejtőzött az emberek elől. Megismerése, kihasználása, legyőzése kinteljes munka volt, végig kísérte az emberi nemet egész életén s szenvedéssel töltötte be minden pillanatát.

Első fájdalmában, első kétségbeesésében fölajdult az ember. Láta, hogy a természet hatalmasabb, mint ő; érezte, hogy mindenütt ott van a természet, sehova el nem menekülhet előle; érezte, hogy rabja a természetnek. Rabja a rajta kívül levő erőknél. Valamennyi erőnek rabja. Csak természetes, ha naiv képzelete ezeket a mindenható erőket is hozzá hasonlóknak képzelte, hozzá hasonlóknak, de nála sokkal hatalmasabbaknak. Így születtek meg az első istenek.¹ Ezek is olyan lények voltak, mint jó maga: meg lehetett őket sérteni, ki lehetett engesztelni, meg lehetett ajándékozni őket, jóindulatukat meg lehetett nyerni, haragjukat magára vonhatta stb. stb. Az első embernek (vagy embereknek) kezdetleges istentisztelete hamarosan kialakult: az isteneknek mindaz kedves, a mi neki kedves, s a mi jó magának kellemetlen, az az isteneknek is kellemetlen. Az istenek jóindulatát meg kell nyerni; kedvükben kell járni.

Az első természetmagyarázatnak bizonyára csak ilyen utilitaristicus indoka lehetett. Hiszen a szerencsétlen creaturának egyetlen törekvése csak az lehetett, hogy nap-nap után éljen, hogy élvezze a pillanatot. Később ez a gyakorlati érdek mind-

¹ Ezúttal nem bocsátkozhatunk a fejlődési részletek körvonalozásába s így nem teszünk különbséget a fetisismus, totemismus és polytheismus között.

inkább háttérbe szorúl. Az ember a fejlödés késöbbi fokán mélyebb tapasztalatot merít a múltból s gondoskodik a jövöröl. A halál bizonyára nagyon alkalmas volt arra, hogy mélyebb gondolkozását felkeltse. Igaza van Byronnak: Káin az első philosophus. A halál megjelenésével megszülettek a nagy kérdések, a mely kérdések már nem tapadnak a mindennapi élethez, nem tartoznak a köznapi élet apró gondjai közé, de a mely kérdések megragadják a gondolkozó fökét s örök tépelödést szülnek. A mint Sokrates mondja: a philosophia θανάτου μελετη. Teljesen igaza van. A halál gondolata s az ezzel egyidejüleg (vagy ha nem is egyidejüleg, de mindenesetre nem nagy időbeli távolságban) keletkezett kérdések örök problémáit képezik a gondolkozásnak: philosophiai problémákká válnak.

Imé az aggasztóbb kérdések: mire való az élet? miért kell meghalnom? mi lesz a halál után? stb. Ezekre a kérdésekre is megfelelnek a sok istent imádók. De a szellem úz. A gondolkozás tovább kutat, kérdezi a dolgok lényét, okát és czélját: miböl van a világ? mi vagyok én? mi az első-oka és végezelja a mindenségnek? mik az istenek? Nem elégszik meg a népmythológiának magyarázatával, polemizál a nép vallásával.¹

A modern tudomány, Comte Ágoston nyomdokain haladva, a világmagyarázat első phasisát theologiainak s az ezt követöt metaphysikainak nevezi. A megkülönböztetés helyes, de a valószínűségnek nem felel meg; csakis theoretikus szétválasztás, arra szolgál, hogy elménk oekonomikus törekvését kielégítse, hogy hasonló jelenségeket lehetőleg kevés (ez esetben két) fogalom alá subsumáljon.

A theologiai és metaphysikai magyarázat nem képez egymást kizáró ellentétet; ellenkezöleg: karöltve szokott járni ez a két világmagyarázat; egyik a másikat kiegészíti, söt egyik a másikat helyettesítheti is. Utöbbi állításom illusztrálására fel-
 említem Buddha nirváná-magyarázatát: „Létezik tanítványaim egy hely, a hol ninesen sem föld, sem víz, sem tűz, sem szél, sem térvégtelenség, sem képzelet, sem nemképzelet, sem e világ,

¹ „Mit dem Kampfe gegen die Mythologie der Volksreligion beginnt daher alle Philosophie“ (Wundt: „System der Philosophie“: „Religion und Philosophie“).

sem másvilág. Ott nincsen sem keletkezés, sem elmulás, sem halál, sem születés, sem ok, sem hatás, sem változás, sem szünet. Létezik tanítványaim egy, a mi születetlen, keletkezetlen, nem lett, nem alakult. Ha ez nem léteznék, akkor a letteknek, a keletkezeteknek, az alakúltaknak világából sem volna kivezető út". — Ki ne ismerné fel első pillanatra a régiek $\epsilon\nu\ \alpha\alpha\ \pi\alpha\nu$ metaphysikai felfogására és a platonai eszmékre (metaphysikai valóságokra) emlékeztető közeli rokonságot . . .

. . . A Kelet phantastikus constructiói mindenesetre gyönyörködtetik phantasiánkat, de gondolkozásunkat nem elégitik ki. Kérdéseinket meg sem értik. A felvetett aggasztó kérdésekre költők felelnek és nem philosophusok. Az emberi gondolkozás nem talál nyugtot Keleten; a világszellem átköltözik a hellén-római világba, hogy itt kisértsen feleletet adni aggasztó kérdéseinkre, hogy itt ismerje fel maga-magát.

Naiv a görög gondolkozás is kezdetben.¹ Élesodálkozik a külvilág dolgain, de philosophiai, mert a változásban keresi az

¹ A görög gondolkozás kezdeteinél valamivel hosszasabban kell időznünk, nem mintha fontosak, vagy éppen helyesek volnának ezeknek az első gondolkozóknak gyermekekes tanai, hanem azért, mert a görögök mindjárt a gondolkozás kezdetén bemutatják a philosophiai fejlődésnek világtörténeti típusát. Úgy, a mint a görög philosophia fejlődik, úgy fejlődik a philosophia általában: ez a fejlődés periódikusan vissza-visszatér. A görög philosophia kiindul az objectumból, a külvilágból. Foglalkozik gyermekek módjára, az őt (az alanyt) környező és tőle különböző külvilággal, az objectummal; rendre keletkeznek és tűnedeznek le az objectiv rendszerek: ion physikusok, pythagoraeusok, Parmenides, Herakleitos, Empedokles, Demokritos, Anaxagoras a szemünk előtt születnek és halnak el, — míg a görög szellem kimerül az objectiv gondolkozásban. Ekkor teljesítik a sophisták az ő igazán nagy, világtörténelmi missiójukat: megfordítják az emberi gondolkozást, a gondolkozásnak az irányát a subjectumra terelik. A subjectiv elemet a sophisták viszik be az emberi gondolkozásba. A sophisták a subjectivismusnak utolsó consequentiáit is megvonták: ép ezért oly odiósus a sophista elnevezés. Tanításuk megsemmisíti a morált, megsemmisíti a vallást és jogot, — megsemmisíti magát az objectiv létet is — és thronra emeli a nihil. Ez a fejlődés gondom, typusa a gondolkozás fejlődésének. Ezt a fejlődést látjuk később még egyszer ismétlődni a görög philosophiában: a nagy, fenséges rendszerek letűnével, a sok gyenge kísérletben a görög szellem kimerült és eljutott Pyrrhonig, az újabb akademiához és Aenesidemoshoz, a hol a nihil más formában, t. i. a skepsis formájában újból feltűnik. Ezt a processust

állandót, a jelenségekben keresi a lényeket, a sokaságban az egységet. És azért mégis naiv: nem bír az ellentétnek tudatával. A dolgokat látja s a dolgokat különálló, tőle független létezőknek látja s így is magyarázza azokat. A magyarázat aztán egészen mellékes: Thales szerint a világ lényege a víz; Anaximandros szerint a τὸ ἀπειρον καὶ ἀόριστον; Anaximenes szerint a levegő; Herakleitos szerint a tűz, vagy az égető levegő, a pythagoraeusok szerint a számok, az eleáták szerint a tiszta lét; Empedokles szerint az elemek, Demokritos szerint az atomok; Anaxagoras szerint pedig a νοῦς; valamennyien megegyeznek abban, hogy a gondolkozás középpontjának a kosmost nézik: a szemük előtt levő, a maga megmérhetetlenségében, időben és térben vég nélkül elterülő mindenséget. Mondom: e tekintetben a görög gondolkozás is egy színvonalon áll a keleti világfelfogással, ép oly naiv, mint az.

Figyelmet érdemlő, régen tapasztalt jelenség, hogy az ember először a rajta kívül levő mindenséget veszi észre; ez hat reá, ezzel ütközik össze, ez akadályozza őt lényének szabad kifejtésében. Csak később válik magának tudatossá. Az emberiség gondolkozásának kezdetén is így lehetett. A mindennapi élet is ezt tanítja. A gyermek is előbb ismeri meg a külvilágot, előbb van *tudata a világról*, csak azután fejlődik az *öntudata*. Innen magyarázható az a köznapi tény, hogy a gyermek kezdetben harmadik személyben beszél önmagáról. Abban a pillanatban, a mint először mondja a gyermek „én“, tudatossá válik önmagának, tudatossá válik a különbség önmaga és a világ dolgai között.¹

látjuk az egyetemes philozóphia történetében: Bacontól Kantig, illetve Fichtéig és ez a fejlődés mutatkozik az erkölcs- és jog-philosophiában Szent-Tamástól kezdődőleg egész Stirner Miksaig.

¹ „Es ist merkwürdig, dass das Kind, das schon ziemlich fertig sprechen kann, doch ziemlich spät aller erst anfängt, durch ich zu reden, so lange aber von sich in der dritten Person sprach; und dass ihm gleichsam ein neues Licht aufgegangen zu sein scheint, wenn es den Anfang macht, durch: *Ich* zu sprechen, von welchem Tage an es nicht mehr in jene Sprechart zurückkehrte. Vorher *fühlte* es bloss sich selbst, jetzt *denkt* es sich selbst.“ (Kant: „Anthropologie“) Ennek a ténynek fontosságát az újabb psychológusok, s köztük Wundt is, tagadják, mert, a mint mondják, a gyermek azért használja először a harmadik személyt, mivel a felnőttek így szoktatják.

Az emberi gondolkozás is ebben a gyermekhibában leledzett. Első gyermekkorán már jóval túl volt, a mikor először mondotta ki az „én“ szót. De ezzel a tényével egyszersmind megváltoztatta a gondolkozásnak irányát.

Az emberiség gondolkozásának irányváltoztatása korszakot jelent az emberiség gondolkozásában. Oly korszakot, a melyhez hasonló eddig még nem volt s valószínűleg nem is lesz több. Eddig a megfigyelés, a gondolkozás, a megismerés hasonlított az emberi szemhez. A szem is mindent lát, csak magamagát nem látja. Az emberi megismerés is meglátja a külvilág dolgait, meglátja a közel és távol, sokszor megmérhetetlen távolságban levő tárgyakat, de maga-magát nem látja meg. Az emberi gondolkozás történetében akkor áll be a legnagyobb változás és megrázkodtatás, a mikor az emberi szellem észre veszi maga-magát. Egész ismeretlen, eddig, alig sejtett világ tárul elébe. Ebben a világban is vannak csodák. Ez a világ igazán a csodák világa. Nincs miért csodálkoznunk tehát, ha e világ rejtélyei előtt is mély tisztelettel hódoltak meg az első felfedezők. — Mit érdekel minket a külvilág, mit törődöm én azokkal a dolgokkal, a mikről csak azt tudom, hogy teljesen tőlem függenek! A mindenség olyan, a milyennek azt én látom. Minden dolognak mértéke az ember, azoknak is, a mik léteznek és azoknak is, a mik nem léteznek.¹

De nem csak ennyi igaz; ne maradjunk félúton. A gondolkozás nem állt meg az út kezdetén; a veszedelmes, örültnek látszó gondolatot végig gondolta — vaskövetkezetességgel. „Semmi sem létezik; s ha valami léteznék, nem volna megismerhető; s ha megismerhető volna, nem volna közölhető“ (Gorgias). Álmodhatom ezt az egész mindenséget; a dolgok velejébe be nem juthatok. Magamból ki nem léphetek. Mindaz, a mi engem a külvilág létéről értesíthetne s annak valóságáról meggyőzhetne, teljesen subjectiv: csakis érzéseim, érzelmeim, képzeitem, fogalmaim, gondolataim, eszméim . . . útján tudhatok valamit a külvilágról: s ezek a pszichikai jelenségek mind-mind az én énemhez tartoznak. Hiába: egyéniségem korlátait soha

¹ πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπου, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν (Protagoras).

sem léphetem át. Mikép fejezzem ki szavaimmal a színeket? A ki szavaimat *fülével hallja* mikép értse meg a színeket, a miket csak *szemmel láthatni?* stb., stb.

A görög sophista mondása megczáfolhatatlan. De az emberi törekvést még sem lohasztotta le. Évezredek fejlődéssel büszkélkedhetünk, évezredek átölelő múlt képezi mostani culturánknak alapját; szemünk fényénél jobban féltjük culturánkat: az emberi szellem és munka remekét. És a görög sophista mégis megmosolyog bennünket s fényes culturánkkal szemben büszkén hangoztatja igazát. A kő, bronz, vas, villamosság stb. korszaka mind elmúlik, de az Én igazam igaz megmarad, daczol megváltozott időkkel és megváltozott nemzedékekkel. Igazam igaz marad az idők beteljesedéséig, mindaddig, a míg a megismerő alany el nem tűnik ebből a világból, mindaddig, a míg lesz kinek süssön a nap, a míg hallani fogja valaki az orkán bömbölését . . . , mindaddig, a míg Én élek . . . És mi lesz azután? Mi lesz aztán, ha meghaltam? Azután nem lesz semmi sem, mint a hogy az előtt sem volt semmi sem. Különb is a halál nagyon kevésbé érdekelhet Engem. A hol Én vagyok, ott ninesen halál, s a hol a halál van, ott nem vagyok Én. Mindaddig, a míg Én vagyok, nincs halál s ha eljön a halál, akkor már Én nem létezem. Egy szóval: semmi közünk sincs egymáshoz. Ὁ θάνατος μεδὲν πρὸς ἡμᾶς, mondja Epikuros (Diogenes Laërtius X, 27). Én maradok magamnak. Semmi sem képe sem kivetkőztetni jó magamból, minden kísérletezés hiába való. Mi is befolyásolhatna Engem, mi hathatna Reám, hiszen Rajtam kívül semmi sincsen. A külvilág a maga vastag realitásával, colossalis égi testeivel, félelmes üstököseivel, háborgó tengereivel, fenyegetőző behemothjaival és irtózatot keltő leviáthánjaival együtt mind-mind elsülyed Én bennem, a megismerő alanyban. Behunyom a szememet — és nincsenek csillagok.

Én vagyok az úr. Én vagyok a világ kezdete és vége. Csak addig létezik ez a világ, a míg Én létezem. Sem Én előtt nem volt semmi sem, sem Én utánam nem lesz semmi sem. De tovább mehetünk, senki sem tartóztathat fel minket: Én vagyok ennek az egész világnak az egyedüli ura. Rajtam kívül nincs ura ennek a világnak. Felettem nem uralkodik senki sem; Én uralkodom mindenek felett. — —

Az embernek önmagára ébredése, a szellemnek maga-maga megismerése forrasztó volt. Forradalmat idézett elő minden téren, a mely szellemi forradalomhoz még az újkor nagy francia forradalma sem hasonlítható. A bálványok porba hullottak. A közelmúlt megkövesedett dogmái összeestek; a gondolkozás eddigi fogalmai alól elesűszott a talaj s a múlt fényes gondolkozásának romjai felett tobzódott az új romboló szellem. Ez az a korszak, a melyet a sophisták, az álbölcsek korának nevezünk. A gondolkozás elvesztette maga alól a szilárd alapot. Minden a legkönnyebben bizonyítható: az állítás is és ennek ellentéte is; azaz: semmi sem bizonyítható. A szellemi téren teljes anarchia uralkodott. A gondolkozás teljes mértékben az örültek háza szomorú lakóinak dialektikájára emlékeztetett. De azért nem szabad azt mondanunk, hogy szellemi sötétség uralkodott; ellenkezőleg: a szellemet elkápráztatta önalkotta csábképeinek vakító fénye. De ez a gondolkozás minden komolyság nélkül való volt. A sok kóbórló, léha alak közül erkölcsileg kimagaslik Sokratesnek egyénisége; vele visszatér a gondolkozás a józan gondolkozás medrébe. Sok tekintetben ő is kóbórló társaihoz hasonló, gyermekei s jó maga fogyatékos öltözetben szaladgálnak, s szegény felesége, a kellemetlen hírnévre vergődött Xantippe asszonyság, csak nagy nehezen tudja összetartani a familiát. Kifakadásai bizonyára jogosultak voltak, mert hát Sokrates *θεωρίας εἵνεκεν* elhanyagolt mindent, kevéssel megelégedett s egész napokat az agorán tereferált. De a Sokrates gondolkozása nem volt kalandos; józan volt. Hitt az erkölcsben, hitte, hogy a tudás, és ezzel együtt az erkölcs sziklaszilárd, hitt az igazságban; hitt a jóban. És az ember megismerheti ezeket a valóban létező dolgokat, a melyek teljesen függetlenek a megismerő alany önkényétől.

Sokratesi bázison épült fel a minden időkre fényt árasztó platonai és aristotelesi philosóphia. Platon isteni idealismusa és Aristoteles mindent átölelő tudása ismét bizalommal töltötték el az emberi elmét. A gondolkozás önbizalma megizmosodott. Megértette a világot; nemcsak a látszatvilágot értette meg az emberi elme; az érzékeinknek megjelenő világ, az a világ, a mely folyton, szünet nélkül keletkezik és elmúlik, de soha

sem létezik, csak látszatvilág; elménk megismerheti a való világot, azt a másik örök világot, az örökön létező ideáknak világát, a mely soha sem keletkezett és soha el nem múlik, a mely kezdet nélkül volt és vég nélkül lesz. Soha többé nem fog ily magasra szárnyalni a gondolkozás. Platon eljutott az istenség zsámolyáig. Ember tovább nem mehet. Bizony, bizony, ha az istenek beszélnének, Platon nyelvén beszélnének.¹ Már Aristotelesnél nagyot hanyatlott ez az ideális gondolkozás; az égből a föld felé közeledett; az örök eszmék átalakultak az anyagot formáló εἶδος-okká, kész prédái lettek a metaphysikai speculatio romboló törekvésének.

Lelkünk visszasírja a platonai philosóphiát; Aristoteles philosóphiájából tudást merít szellemünk.

Ha el is vesztette az ember talán mindörökre azt az uralkodást, a mi őt a sophisták korában megillette a világ dolgai felett, de legalább egyenlő társa lett a külvilágnak, a kosmosnak.² Két világ létezik: a nagy és a kis világ: a makrokosmos és a mikrokosmos. Mind a kettő tele rejtélylyel, mind a kettő örökös kérdésekkel árasztja el a megismerő alanyt. Vajjon melyik vezethető le a másiktól? A naiv gondolkozás a világból indult ki, a sophisták az emberből. A mikrokosmosnak a harez a makrokosmosszal betölti az emberi gondolkozás egész történelmét.³ A legújabb korig tart a harez. S nagyon kérdéses, vajjon megoldottuk-e a nagy kérdést; — vajon béke van-e, vagy csak látszólagos fégyverszűnet.

*

Tagadhatatlan, hogy rajtam kívül is van valóság. A rajtam kívül levő valósággal békésen is megférhetek. Csak vizs-

¹ Az idealismusnak ez az uralkodása páratlanul áll a világhistóriában. Némileg ugyan összehasonlítható Hegel uralkodásával, csak hogy ez a modern panlogismus igen rövid életű volt: a mester halála után nemsokára teljes csődbe jutott.

² Ezt bizonyítják a görög gondolkozásnak többi többé-kevésbé anthropocentricus rendszerei: Eukleides, kynismus, kyrenaikusok, stoicismus, epikuraeismus.

³ Az ú. n. theocentricus rendszerek, jelen cikkünkben, nem sokat érdekelnek bennünket, s a mennyiben mégis érdekelnének, ezeket is hol a mikrokosmikus, hol a makrokosmikus rendszerekhez sorozhatjuk.

gálnom kell a dolgokat, csak erős hittel kell eltelve lennem Istenemhez, lehetetlen, hogy a világ berendezését céltalannak tartsam. A keresztény felfogás adoptálja az önző római azon elvét, hogy „natura omnes fructus hominum gratia comparavit“. A keresztény tannal mély jelentőséget nyer az a felfogás, hogy az ember a mindenségnek a középpontja. Ez a felfogás mindenkor a közönséges élet kedvenz felfogásai közé tartozott. Homerosnál p. o. maguk az istenek is a harczosok körül csoportosúlnak, mindkét tábornak megvannak a maga istenei, a kik érdeklődnek az apró-cseprő csatározások iránt; segítik a harczosokat, sőt egyik-másik isten meg is sebesül a viadalban (Ares, Aphrodite). De nem ilyen értelemben tekinti a keresztény felfogás az embert a mindenség középpontjának. De olyan értelemben sem, mint azt Protagoras, Gorgias és társai gondolták. Nem mintha az egész mindenség elmerülne a szemlélő alanyba, nem mintha az egész mindenség csak csalóka illusió volna s az ember volna az egyedüli realitás. A semita faj nem hajlik a speculativ gondolkozásra. A keresztény tanok gyökérszállai pedig a héber optimisticus monotheismusba nyulnak. A világ létezik, a világ dolgai megvannak és valóságoknak ismeretnek el. A szárazföldet és a tengereket növények és állatok lakják. De minden dolognak: élőknek és élettelennek úra az ember. Ő van hivatva uralkodni a tenger halai, az égnek repdeső madarai és a földön csúszó-mászó minden állat fölött. Az egész mindenség az emberért van, Isten legtökéletesebb teremtéséért, a kit saját képére és hasonlatosságára teremtett. „Azután monda az Isten: Teremtsünk embert a mi ábrázatunkra, és a mi hasonlatosságunkra: és uralkodjék a tengernek halain, az égen repdeső madarakon, a barmokon, és mind az egész földön, és a földön csúszó-mászó minden állatokon. Teremté azért Isten embert az ő képére, az Istennek képére teremté azt.“ (Mózes: I. könyv, I. rész 26—27.)

A keresztény tanítás mély ethikai és theologiai jelentőséget tulajdonít ennek a felfogásnak. Isten egy szülött fia az *emberiség* megváltásáért szenvedte el a keresztre feszítést. „Ki adta ő magát a mi bűneinkért, hogy kimentene minket e jelenvaló gonosz világból, az Istennek és a mi Atyánknak akaratja

szerint“ (Pál apost. Galat. levele, I. rész 4.). Ez a teleologiai anthropocentricus világfelfogás teljes mértékben theologiai, ennek a világfelfogásnak hű tükre Wolff Keresztély elkésett, hosszadalmas dogmatikus philosophiája.

Az anthropocentricus világfelfogással karöltve jár a geocentricus világnézet. Már a közvetlen, naiv tapasztalat arra tanít minket, hogy a föld áll s az egész égbolt a maga számtalan csillagaival, napjaival és holdjaival s mindazzal, a mi az égen látható, vagy a miket az ember oda képzelt, a föld körül forog, hogy jelezze az embereknek a nappalt és az éjjelt. A világnak középpontját az ember és a föld képezi. A csillagok járásából is az emberek sorsára következtethetni.

Mily boldog hármóniában élhetett ebben a korban az ember. A vallásnak, erkölcsnek, jognak szilárd alapja volt: az embernek hite volt ez a szilárd alap. És mily szívesen hitt az ember! Hisz minden ő érette volt, minden fűszál azért zöldült, hogy az ember boldog legyen. — És mégis: ki merné azt állítani, hogy ennek a kornak az embere boldog volt??!!¹

Mindazonáltal érthető felháborodást keltett Copernicusnak, Galileinek és Keplernek tanítása, a mely tanítás végveszéllyel fenyegette az előbbi kényelmes világfelfogást; nem csoda, hogy ezeket a tanokat a curia csak a XIX-ik században fogadta el, akkor is csak kényszerűségből, mert elavult tanait nem tudta már hatalmával sem megvédeni az új igazságok ellen.

A Copernicusi világmagyarázat lehangolólag hatott az emberi kedélyre, csökkentette önbizalmát s Newton „Principiái“ még nagyobb csapást mértek az emberi büszkeségre: a csillagokon túl és az Acheron képzelt helyére rideg mechanikai világrendet és szigorú matematikai törvényszerűséget helyezett az emberi phantasia derűs, megnyugtató képzeleti helyett.

Ennél is nagyobb megaláztatás érte a büszke teremtést Darwin tanításával. Darwin leszállította az embert az önmaga alkotta piedestálról. Theoriája continuitást tanít az ember és

¹ Wolff Keresztély rendszere philosophiai rendszer ugyan, de át van szöve teleologisáló theologióval — és ezért teljes mértékben teleologisáló anthropocentrismus. Mondanom sem kell, hogy felfogása nem geocentricus; ettől megóvta őt az a kor, a melyben élt (18. század első fele).

a zoophyták között. A zoophyták és a homo sapiens között lényegileg semmi különbség sincs. Csupán több évezredes fejlődés esik a kettő közé. Fejlődésben van az egész mindenség s véletlenül mi kerültünk a fejlődés végére. . . .

. . . Mily egyszerű, mily érthető minden! A Kant-Laplace-féle theoria elvezet bennünket a kezdet kezdetéig: az ősködig. Semmi egyéb hypothesisre nem szorulunk: az ősköd teljesen elegendő arra, hogy az égitestek kialakulását, pályájukat, pályafutásaikat megértsük.¹

Az élő szervezet keletkezését még nem tudjuk ugyan megmagyarázni, de bizonyos, hogy itt is csak az első élő anyagra, a protoplasmára van szükségünk. Ha megvan a protoplasma, megértjük az egész mindenséget, megértjük a mindenség nagy fejlődését fel egész az emberig, (a régiek nyelvén) fel egészen a teremtés koronájáig. Ily sikert a régiek elképzelni sem bírtak. A fejlődésben, Aristotelesen és Epikuroson kívül, senki sem hitt; inkább hittek a visszafejlődésben: a tökéletes világot, az aranykort a múltban keresték. Ne örvendjünk a sikernek, ez a siker az emberi méltóságnak porban hurezolását jelenti. . . .

Örök fejlődés, örök evolutió van a nagy mindenségben. Ez a világprocessus. A világprocessusba bele tartozik az ember is és az emberiség élete is. Az egyes embernek s az emberiségnek fejlődése is a világprocessus törvényei szerint történik: fizikai, szellemi és erkölcsi élete és fejlődése teljes mértékben alá van vetve a világtörvénynek. Szellemi alkotásai: vallása, tudománya, művészete, philosophiája, család-, város- és államalapításai, jogrendszere, erkölcsi nézetei stb. stb. mind, mind örök törvény, mindeneket átölelő és kivételt nem tűrő világtörvény parancsszavára keletkeztek és fejlődtek.

A mechanika és a természettudományok mindent megmagyaráznak; oly érthetővé, átlátszóvá teszik az egész mindenséget, mintha csak valami nagy gép volna világunk; ebben a rendszerben nekünk csak valami kisebb csavarnak alárendelt

¹ „Mich dünkt, man könne hier in gewissem Verstande ohne Vermessenheit sagen; *Gebet mir Materie, ich will eine Welt daraus bauen!* das ist, gebet mir Materie, ich will euch zeigen, wie eine Welt daraus entstehen soll“ (Kant: „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels“).

szerepe jut.¹ Kétségbe esünk, hallva a jog és erkölcs felett zúgva bűgő halálharangot. Fáj belenyugodnunk abba a megczáfolhatatlan igazságba, hogy minden örök, érthető, átlátszó, egykor majd matematikailag is formulázható törvények szerint történik, s hogy ezekben az örök törvényekben sehol sem találjuk meg a czél fogalmát. Ész és értelem nélkül, de változhatatlan törvények szerint történik minden a mindenségben. — A Lipcse mellett levő Rosenthalban sétálva, mintha a nagy Leibnizot látnám, a mint itt járkál és azon tépelődik, mikép egyeztethető össze a mechanikai világfelfogás a teleologiaival.²

Leibniz nyugtalan lelke megnyugodott a monasok tanában és a praestabilita harmóniában, de az emberi gondolkozás tovább tépelődött, tovább, tovább . . . mind a mai napig, — a szomorú Ahasverus módjára.

. . . Miért képezne az ember kivételt? Semmi sem jogosít fel erre a feltevésre. A mindenség örök törvények uralkodása alatt áll. Az egész mindenségben uralkodik a causalitásnak nagy törvénye. Azaz: nincs ok hatás nélkül és nincs hatás ok nélkül. A mindenség élete minden ízében mechanizmus, az ember élete sem képez kivételt az egyetemes mechanizmus alól.

¹ Erre az emberre illik de la Mettrie elnevezése: „l'homme machine“.

² „Als ich die niedere Schule verlassen hatte, fiel ich auf die neueren Philosophen, und ich erinnere mich, dass ich in einem Wäldchen bei Leipzig, das Rosenthal genannt, im Alter von fünfzehn Jahren einsam lustwandelte, um mit mir zu Rathe zu gehen, ob ich die substantiellen Formen beibehalten solle. Der Mechanismus gewann endlich die Oberhand und führte mich der Mathematik zu. Aber als ich die letzten Gründe des Mechanismus und der Bewegungsgesetze suchte, kehrte ich zur Metaphysik und zur Annahme von Entelichien zurück und vom Materiellen zum Formellen, und endlich begriff ich, nachdem ich mehrmals meine Begriffe berichtigt und weitergeführt hatte, dass die Monaden oder einfachen Substanzen die einzigen wirklichen Substanzen sind, und dass die materiellen Dinge nur Erscheinungen sind, aber wohl begründete und miteinander verknüpfte Erscheinungen“ (Leibniz levele Remond de Montmorthoz 1714. évből, idézve Ueberweg-Heinze: „Grundriss der Geschichte der Philosophie“ III, kötetben) Leibniznak idealis rendszere valóban igen alkalmas arra, hogy a mechanizmus harczát az idealizmus ellen megszüntesse. Ez a magyarázata annak, hogy Leibniz óta alig keletkezett filozófiai rendszer, a melyben többé-kevésbbé ne akadnánk leibnizi gondolatokra. Kevés halandó pillantott olyan mélyen be az istenség műhelyébe, mint a harmonia praestabilita filozófusa,

Ezt a felfogást a legconsequensebbül keresztülvitte, a causalitásnak nagy gondolatát egészen végig gondolta a materialismus. Nincs semmi az egész mindenségben, csak anyag. Az anyag egyedüli tulajdonsága a mozgás. Az anyag törvényének van minden alávetve ezen a világon. Az egyetlen tudomány a physika, minden bele esik ebbe az egyetemes disciplinába; a psychológiát is magába temeti a physika. Ismeretes Vogt Károlynak merész mondása: a gondolatok körülbelől oly viszonyban állanak az agyvelőhöz, mint az epe a májhoz vagy a vizelet a vesékhez. („Köhlerglaube und Wissenschaft“.) Az embert és az emberi szellemet a legnagyobb megaláztatás a materialismus uralkodásával érte. „Kraft und Stoff“, ez a két fogalom megfosztotta az embert összes ideáljaitól.¹

Sajátságos ez a világfelfogás: bár consequens a végletekig s az emberi elme mindig bírt bizonyos fogékonysággal a materialismus iránt, önálló felfogássá soha sem emelkedett, minden időben csak opponáló felfogás jelentőségével bírt s uralkodása soha sem volt tartós.

Az emberi szellemnek és emberi méltóságnak megalázása túl élte a materialismust. Úgy mondják, hogy a materialismus ma már „lejárta“ magát, de az uralkodó tan is (positivismus, Herbert Spencer) mostohán bánik az emberi méltósággal: az embernek bele kell illeszkednie a világ processusába: alá van vetve a világ örök törvényeinek. Az ember nem áll kívül a természetben, nem áll a természet fölött. Darwin kijelölte az embernek helyét — az állattanban. A causalitas törvénye az emberi akarást és cselekvést is természeti történésnek tartja s a determinismus fennen hirdeti igazát, megfosztva a büszke teremtést végső hiúságától, mintha ő cselekedeteinek ura volna. . . . Nem, nem: a porszemmel vagy egyenlő: a causalitas rabbillenseit nyögi az ember is csak úgy, mint a porszem.²

¹ Ámbár az anyagot nem tudja megmagyarázni s főfogalmai: anyag, erő, energia teljesen zavaros, egymástól alig elhatárolt fogalmak.

² Nem Istenhez hasonlítunk, hanem a porszemmel vagyunk egyenlők:

„Den Göttern gleich ich nicht! Zu tief ist es gefühlt;“

„Dem Wurme gleich' ich, der den Staub durchwühlte,“